

PƏRVİN ƏLİZADƏ

Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı

E-mail: parvin alizade@yandex.ru

QOBUSTAN – MƏDƏNİ İRSİMİZİN MİSİLSİZ ABİDƏSİ

Açar sözlər: qayaüstü təsvirlər, sığınacaq, rəsm, qaya, xronologiya, incəsənət.

Ключевые слова: наскальные изображения, убежище, искусство, хронология, скала

Keywords: rock drawing, shelter, arts, chronology

Azərbaycan çox qədim və zəngin tarixi keçmişimizdən, yüksək mədəniyyət və incəsənətimizdən xəbər verən abidələrlə dolu bir diyardır. Daş dövrünün ibtidai mağara düşərgələri, erkən əkinçiliklə bağlı sığınacaqlar, mis-tunc dövrünün yaşayış yerləri və şiş örtüklü möhtəşəm kurqanları, qayaüstü təsvirlər, nəhəng daşlardan ucaldılmış qalalar, qədim suvarma arxları, emalatxana və mədəni qalıqları, şəhər xarabalıqları və yüzlərcə digər maddi mədəniyyət abidələri xalqımızın yüksək və rəngarəng mədəni irsinin misilsiz yadigarlarıdır. Onların içərisində qədim qayaüstü rəsmlər, təsvir və işarələr elmi nöqtəyi nəzərdən çox əhəmiyyətlidir (1, 47-48).

Qədim daş dövründən son orta əsrlərədək uzun zaman kəsiyində bəsit və metal alətlərlə qayalar üzərində həkk olunmuş həmin təsvirlərdə uzaq dövrlərin məişəti, təsərrüfat məşğuliyyəti, adət və ənənələri, dini görüş və təsəvvürləri, yüksək mədəniyyəti və incəsənəti əks olunmuşdur. Bu cəhətdən Qobustan təsvirləri olduqca maraqlı və dəyərlidir (2, 168).

Keçən əsrin otuzuncu illərinin sonlarında üzə çıxarılmış Qobustan təsvirləri öz yüksək bədii dəyəri və elmi əhəmiyyətinə görə indi də diqqət mərkəzində qalmaqda davam edir. Təsədüfi deyil ki, xalqımızın bu nadir daş salnaməsi 2008-ci ildə ümumbəşəri mədəniyyət nümunəsi kimi YUNESKO-nun siyahısına salınmışdır.

Qobustan qayaüstü təsvirlər kompleksi Bakı şəhərindən cənub qərbdə Ceyrankeçməz və Pirsaat çaylarının Xəzərə yaxın hövzəsində yerləşmişdir. Qədim təsvirlərin əksəriyyəti Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ və Yazılıtpə adlanan yerlərdə cəmlənmişdir. Son onilliklərdə Qobustan qədim qayaüstü təsvirlərin yeni silsiləsi Şıxqaya və Şonqar dağda qeydə alınmışdır. Kompleksin əsaslı elmi tədqiqi Azərbaycanın görkəmli arxeoloqu İshaq Məmmədrazı oğlu Cəfərzadənin adı ilə bağlıdır (3, 169). İkinci Dünya müharibəsindən az sonra Qobustanda başlanan çöl axtarışları az vaxt içərisində burada daş, mis, tunc, dəmir və orta əsrlərə aid 3 mindən artıq qədim rəsmlərin qeydə alınması ilə nəticələnmişdi. Axtarışlar 60-cı illərin əvvəllərində davam etdirilmiş və təcrübəli alimin səy və bacarığı nəticəsində Qobustanda qədim təsvirlərin məlum olmayan yeni nümunələri üzə çıxarılmış və öyrənilmişdir. Hazırda Qobustanda aşkar olunmuş qədim qayaüstü təsvirlərin sayı 10 minə yaxındır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qobustanda aparılan arxeoloji tədqiqatların əsas istiqaməti uzun müddət yalnız qədim qayaüstü təsvirlərin öyrənilməsilə bağlı olmuşdu. 1960-1961-ci illərdə İshaq Cəfərzadənin rəhbərliyi altında Qobustanda başlanan ilk arxeoloji qazıntılar bu qiymətli abidənin öyrənilməsində yeni mərhələ olmuşdu. İlk qazıntıların yekunu Qobustanda – Böyük daşda «Ovçular zağası» adlandırılan – çox qədim daşaltı sığınacağın öyrənilməsindən ibarət olmuşdu (4). Qazıntılar nəticəsində bu ibtidai sığınacaq yerindən orta daş dövrü – mezolit üçün səciyyəvi olan alətlər və digər nümunələr tapılmışdı. Onların əsas hissəsini müxtəlif daşlardan düzəldilmiş mikrolitlər təşkil etmişdi.

1965-ci ildən başlayaraq Qobustan tədqiqatçalarına qocaman alimin tələbələri C.N.Rüstəmov və F.M.Muradova qoşulmuş və qazıntı işləri daha intensiv şəkildə almışdı (5, 40-52). Qısa vaxt ərzində Böyükdaşın yuxarı səkisində «Ovçular zağa» tipində «Öküzlər», «Ana zağa», «Çar daq zağa», «Ceyrandar», «Daşaltı» sığınacaqları, Kiçikdaşda isə Firuz-1 qayaaltı sığınacağın yeri aşkar edilmişdir. Maraqlıdır ki, bu qədim sığınacaqların əsrlər boyu torpaq altında qalmış daş

divarları üzərində qiymətli təsvirlər də üzə çıxarılmışdı. Diqqətəlayiq haldır ki, qazıntılar zamanı Firuz düşərgəsinin ən alt təbəqəsində 11 insan skeletinin qalıqlarına da təsadüf edilmişdi. Onlardan ikisi uşaqlara, qalanları isə böyüklərə məxsus olmuşdu (6). Qazıntılar zamanı skeletlərin üzə çıxarıldığı təbəqədə çaxmaq daşından mikrolit alətlər və nukleuslar, çay daşından düzəlmiş ibtidai alətlər və bəzək nümunələri, qaban dişləri də aşkar olunmuşdu. C.N.Rüstəmov üzə çıxarılan skelet qalıqlarını mezolit dövrünə aid etməklə onların xronoloji cəhətdən e.ə. VIII-VII əsrlərə məxsus olduğunu göstərmişdir (7). Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, son illərdə Qobustan kompleksi ilə bağlı uğurlu araşdırmalar aparən tədqiqatçı M.N.Fərəcovanın fikrincə aşkar olunan paleoantropoloji qalıqlar daha qədim mənşəlidir (8).

Qeyd edilən qədim komplekslərin alt mədəni təbəqələri mezolit dövründə, üst təbəqələri isə tunc dövrünün ayrı-ayrı mərhələlərinə: erkən, orta və son tunc aid olmuşdu. Həmin təbəqələrdən hər dövr üçün səciyyəvi sayılan daş, gil və metal məmulatı tapılmışdır. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, adları çəkilən bütün ibtidai sığınacaqların divarlarında həmdövr qayaüstü rəsmlərə rast gəlinmişdir.

Qobustanda arxeoloji qazıntılarla aşkar edilən maraqlı komplekslərdən biri də «Dairə» adlandırılan geniş sahəli qədim yaşayış yeridir. Kompleks bilavasitə tunc dövrünə aid olduğundan onun geniş elmi təhlilini verməyi lazım bilmirik. Eyni fikri Qobustanda üzə çıxarılmış tunc dövrünə aid 28 kurqana və Böyükdaş yaşayış yerinə də şamil edirik.

Qobustan kompleksinin ən qədim maddi mədəniyyət nümunələrinin bir qismi yastı qayalar üzərində qazılmış müxtəlif ölçülü dayaz çalalardan ibarətdir. Bəzi hallarda belə çalalar bir-birilə ensiz şırımlarla birləşdirilmişdir. İ.Cəfərzadənin fikrincə belə çalalardan vaxtilə yağış sularını və ya qurban kəsilən heyvanların qanını yığmaq üçün istifadə olunmuşdu (9). Qobustanın qədim dövrlərlə bağlı digər qiymətli abidələri «Qaval daş» adlandırılan musiqi alətidir. Maraqlıdır ki, xüsusi sayda daşlar üzərinə qoyulmuş iri ölçülü sal daşları müəyyən bir əşya ilə vurduqda ətrafda mis cingiltisinə oxşar musiqi səsi yayılır. Güman olunur ki, belə daşlarda xüsusi mərasimlər zamanı çalınmışdır.

Beləliklə, Qobustanda aparılan geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqatlar abidə haqqında kifayət qədər dolğun təsəvvür yarada bilmişdir. Bununla belə bu kompleksin ən qiymətli maddi mədəniyyət nümunələri analoqu olmayan zəngin qayaüstü təsvirləridir. Minilliklər arxasında çəkilmiş yüksək bədii dəyərli Qobustan təsvirləri çox haqlı olaraq xalqımızın dünya mədəniyyət və incəsənət xəzinəsinə bəxş etdiyi təkrarsız sənət əsərləri sayılır. Yeri gəlmişkən diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, son vaxtlarda qədim qayaüstü təsvirlər, elm və mədəniyyət aləmində qayaüstü incəsənət nümunələri adı ilə tanınmağa başlanmışdır (10, 92).

Qobustanın qayaüstü təsvirləri mövzu cəhətdən olduqca müxtəlif və rəngarəngdir. Onlar insan, vəhşi heyvan, o cümlədən öküz, maral, keçi, şir, ceyran, at, gur və sairə rəsmlərindən ibarətdir. Təsvirlərin çoxunda insan və heyvanlar təbii ölçülərində verilmişdir. Silsilə rəsmlərdə Qobustanın qədim sakinlərinin həyat tərzini, məişət və təsərrüfat məşğuliyyətini, dini görüşlərini tam dolğunluğu ilə əks etdirən səhnələr verilmişdir. Onların içərisində ov səhnələri, əkinçiliklə bağlı süjetlər, qurbanvermə mərasimləri, öküzlərin və keçilərin döyülməsi, maralların və digər heyvanların yırtıcı heyvanlar tərəfindən təqib olunması, kamanlı insan rəsmləri, qayıq təsvirləri xüsusilə maraqlıdır. Peşəkar tədqiqatçı İshaq Cəfərzadə tərəfindən Qobustan qayaüstü təsvirlərinin hərtərəfli və dərinlən öyrənilməsi həmin rəsmlərin xüsusiyyətlərini, mövzu və süjetlərinin fərqli məziyyətlərini, dövrü təsnifatını, elmi-tarixi və bədii əhəmiyyətini müəyyən etməyə geniş imkanlar açmışdı.

Tədqiqatçı Qobustan təsvirlərinin ən qədim nümunələrini mezolit-neolit dövrünə – eramızdan əvvəl VIII-VI minilliklərə aid etmişdi (11, 120). Lakin son iki onillikdə Qobustanda aparılan tədqiqatlar və araşdırmalar böyük tədqiqatçının abidə haqqında fikirlərini təsdiq etməklə yanaşı onların daha qədim dövrə – paleolit dövrünün son mərhələsinə aid olunmasını da üzə çıxarmışdır. Yeni tədqiqatlar Qobustanın ən qədim təsvirlərini ilk incəsənət nümunələri kimi də qiymətləndirməyə əsas vermişdir (12, 254-259). Bu təsvirlər aşağıdakılardan ibarətdir: çiyinlərindən kaman aşırılmış ayaq üstə və ya yarı oturmuş vəziyyətdə ön tərəfdən (üz tərəfdən) və yandan

(profildən) siluet üsulu ilə çəkilmiş kişi və qadın rəsmləri. Onlar bir qayda olaraq təbii ölçülərdədir. Qadınlar çıpaq, iri döşlü, yoğun baldırlı, lakin incə belli təsvir olunmuşlar.

Kişilər uca boylu, qamətli, güclü ayaqları dizdən bir qədər qatlanmış və geniş aralanmış şəkildə təsvir olunmuşlar. Onların bir, bəzən isə hər iki əlində balta və ya bıçağa bənzər silah təsviri verilmişdir.

Qobustanın ən qədim dövrlərə aid təsvirlərin ikinci qrupu vəhşi öküz rəsmlərilə təmsil olunmuşdur. Siluet üslubunda çəkilmiş bu təsvirlərdə vəhşi öküzlər təbii ölçüdə olmaqla 240 sm uzunluğa, 140 sm hündürlüyə malikdirlər. Belə təsvirlərə daha çox Böyük daşda və Cingir dağda təsadüf olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, üst paleolitə aid edilən öküz təsvirlərinə əsasən tədqiqatçı M.N.Fərəcova Qobustan üçün hətta «öküz təsviri» adlandırılan müstəqil bir tarixi mərhələ də müəyyən etmişdir (13, 152). Onu da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, Qobustanda təsadüf olunan qayıq rəsmləri, eləcə də uzunluğu 4 m-dən artıq olan balıq təsviri də ən qədim təsvirlər kimi bilavasitə üst paleolit dövrünə aid edilmişdir. Məlumdur ki, bu təsvirlərin özləri stil xüsusiyyətlərinə görə bir neçə qrupdan ibarətdir. Belə təsvirlərdə Qobustanın qədim sakinlərinin yüksək və geniş yaradıcılıq imkanları və misilsiz bədii duyumu tam şəkildə öz təzahürünü tapmış, əsl mənada ölməz incəsənət nümunələrinin meydana çıxması ilə nəticələnmişdi.

ƏDƏBİYYAT:

1. 1.Наскальные изображения Кавказа // История искусства народов СССР. Москва, Изд. Изобразительное искусства, 1971, 312 с.
2. 2.Исмаилзаде Г.С. Шедевры наскального искусства Азербайджана. Журн. «Мирас», Ашгабад, 2008, № 1, 168 с.
3. 3.İsmayılzadə Q.S. Arxeoloqun çöl gündəliyi. Bakı, Xəzər, 2009, 202 s.
4. 4.Сəfərzadə İ.М. Qobustanın qayaüstü təsvirləri. Azərbaycan tarixi muzeyinin əsərləri. Bakı, Elm, 1957; Yenə onun. Наскальные изображения Гобустана // Археологические исследования в Азербайджане. Баку, Элм, 1965; Yenə onun. Гобустан – наскальные изображения. Баку, Элм, 1973.
5. 5.Muradova F.M. Qobustan tunc dövründə. Bakı, Elm, 1979; Рустамов Дж.Н. Мезолитическая стоянка в Гобустане // Каменный век и энеолит в Азербайджане. Баку, Изд. АГУ, 1984, с. 40-52; Рустамов Дж.Н. Гобустан очаг древней культуры Азербайджана. Баку, Нурлан, 2000, с. 62.
6. 6.Рустамов Дж.Н. Гобустан очаг древней культуры Азербайджана..., с. 62.
7. 7.Фараджева М.Н. Верхнепалеолитическое искусства Азербайджана // Мир наскального искусства. Москва, 2005, с. 254-259; Yenə onun. Культурно историческая классификация петроглифов Азербайджана (Автореферат). Баку, Элм, 2005; Yenə onun. Чашечные углубление Гобустана. Баку, 2007; Yenə onun. Azərbaycan qayaüstü incəsənəti. Bakı, Azpoliqraf, 2009, 322 s.
8. 8.Rüstəmov C.N. Qobustan dünyası. Bakı, Azərnəşr, 1994, s. 173; Yenə onun. Гобустан очаг древней культуры Азербайджана. Баку, Нурлан, 2000, с. 62.
9. 9.Muradova F.M. Qobustan tunc dövründə. Bakı, Elm, 1979
10. 10.Мир наскального искусства. Москва, 2005
11. 11.Сəfərzadə İ.М. Qobustan. Bakı, Elm, 1973.
12. Фараджева М.Н. Верхнепалеолитическое искусства Азербайджана // Мир наскального искусства. Москва, 2005.
13. 13.Фərəcova M.N. Azərbaycanın qayaüstü incəsənəti. Bakı, Azpoliqraf, 2009

ПЕРВИН АЛИЗАДЕ
E-mail: parvin alizade@yandex.ru

ГОБУСТАН ШЕДЕВР ДРЕВНЕГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА.

Территория Азербайджана богата уникальными памятниками древности. Среди них особенно значимы наскальные изображения Гобустана, которые представляют собой важное звено в древнем наскальном искусстве Евразии. Коллекция наскальных изображений Гобустана выделяется разнообразием тематики, огромной хронологической рамкой, высокой художественностью и монументальностью.

Большинство выявленных изображений, охватывающее огромный отрезок времени от верхнего палеолита до позднего средневековья, и по праву считается уникальным проявлением в мировом наскальном искусстве.

PARVIN ALIZADEH
E-mail: parvin alizade@yandex.ru

GOBUSTAN IS UNIQUE MONUMENT AND ANCIENT CULTURAL HERITAGE OF AZERBAIJAN.

Azerbaijan territory is unequal with ancient monuments. Among of it is significant petroglyph art of Gobustan, which is represent importance link in ancient petroglyph art of Eurasia. Collection of petroglyph art allocated by various subjects and huge chronological frames with highly artistry and monumentalize.

The most revealed petroglyph art, taken a huge piece of time from upper Paleolithic till to early Middle Ages and by right considered an unequal display of the world art petroglyph.

Rəyçi: t.e.d., Ə.N.Dadaşov, t.e.d. Q. İsmayilov
Bakı Dövlət Universitetinin Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrasının 3 sentyabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)